

BIJDRAGE

Sarah De Vlam
historica en auteur

De Belgische vluchtelingen in Spanje tijdens de Tweede Wereldoorlog

‘Niemand lijkt te willen begrijpen dat de hedendaagse geschiedenis een nieuw soort mens heeft gecreëerd: het soort dat in concentratiekampen wordt gestoken door zijn vijanden en het soort dat in interneringskampen wordt gestoken door zijn vrienden.’

(Hannah Arendt in *We Refugees*)

Tijdens de Tweede Wereldoorlog, onder de Duitse bezetting, probeerden tienduizenden oorlogsvrijwilligers, ideologische vijanden van het nazisme en Joden, het Europese vasteland te ontvluchten via Portugal. Zeker 3806 vluchtelingen waren afkomstig uit België. Zij wilden weg van het oorlogsgeweld, ontsnappen aan de Jodendiscriminatie en -vervolging, of zich inlijven bij het geallieerde leger in Groot-Brittannië. Lissabon was letterlijk dé haven van de hoop naar vrijheid en veiligheid. Maar de tocht naar de lichtstad eiste veel van de vluchtelingen: zij moesten erin slagen Frankrijk clandestien

te doorkruisen, de Pyreneeën te voet over te steken en uit de klauwen te blijven van het repressieve Spaanse regime voor ze het veel tolerantere Portugal konden bereiken. Hoewel een aanzienlijk deel onderweg een beroep kon doen op een zeer beweeglijk clandestien netwerk aan al dan niet gefinancierde georganiseerde vluchtroutes, werden velen gearresteerd en opgesloten in gevangnissen en kampen. In het neutrale maar ongastvrije Spanje werden vooral de oorlogsvrijwilligers de pas afgesneden, in Frankrijk liepen de Joden het grootste gevaar om uiteindelijk gedeporteerd te worden naar de uitroeiingskampen. De grootste fysieke uitdaging op de vluchtroute naar Portugal waren de Pyreneeën,

Achtergrond van de cover van het boek
Passage Pyreneeën. Foto: Sarah De Vlam

die de vluchtelingen onvoorbereid en in alle weersomstandigheden moesten overwinnen. De Spaanse grens bereiken, gelijk waar in het gebergte, was voor alle vluchtelingen de eerste grote overwinning op een tocht waar nergens meer dan in de Pyreneeën de balans tussen hoop en wanhoop en het verlangen naar vrijheid op de proef werden gesteld.

In dit artikel volgt de auteur de sporen van drie van de 3806 Belgische vluchtelingen die zij tijdens haar onderzoek kon traceren: de Belgische student-piloot Emile Coeckelberghs die zij uitvoerig kon documenteren dankzij de correspondentie met zijn zoon; de jonge oorlogsvrijwilliger Jean Martial met wie ze zelf in gesprek is gegaan en wiens memoires uit 1947 ze van hem kreeg, en de Joodse Pola Zandmer die ze drie maanden voor haar overlijden uitgebreid heeft kunnen spreken en documenteren dankzij twee van haar kleinkinderen. Samen illustreren ze het verhaal van duizenden lotgenoten. De resultaten van haar brede onderzoek zijn te boek gesteld in *Passage Pyreneeën, een vergeten verhaal van Belgische vluchtelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (2020). De auteur zet in deze inlevingsgeschiedenis bewust de vluchtelingen en het landschap centraal, zonder echter al te fantasierijk om te gaan met de bronnen, de spreekbuis van dit Belgische oorlogsverhaal.

Inleiding

Op 16 mei 2021 zet de Marokkaanse politie aan de grens met de Spaanse enclave Ceuta 'het hek open'.¹ Meteen wagen honderden Noord-Afrikaanse jongeren, vrouwen en kinderen hun kans om de Europese Unie te bereiken. Velen staan enkele dagen later alweer aan de andere kant. Het is een zoveelste nieuwsbericht over de druk op de grenzen. 'Dranghekkens' en 'problematiek' zijn de termen die we ons hebben eigen gemaakt in dit complexe debat. De tocht naar Europa werkt als een trechter: de vluchtelingen overwinnen woestijnen, gebergten en zeeën om zich uiteindelijk door een verstikkende hals te wurmen, waar een onzichtbare maar onverbidelijke laatste grens beslist of ze Europa kunnen betreden. Zonder de juiste papieren komen ze er niet in. In de 21e eeuw komen de vluchtelingen uit het zuiden en het oosten, met als voornaamste stille getuige de golven en de bodem van de Middellandse Zee, die onverschillig mensenlevens opbaart. Voor gelijk welk landschap telt alleen de wet van de natuur, tenzij de mens dat landschap bezet. Dan wordt onverschilligheid – de natuur heeft geen intenties tegenover vluchtelingen – een keuze van de mens, en terugkeren een geforceerde en onnatuurlijke beweging. Het is de mens die legitimiteit geeft aan territorium en bewegingsruimte. De Europese mens doet dat nu aan de buitengrenzen van de Europese constructie. Anderen doen of deden hetzelfde op andere plekken.

Diezelfde Europese mens heeft zelf een oud én recent verleden van dranghekkens en vluchtelingen, maar dan in omgekeerde richting, weg van het oude continent. Weg van oorlog, vervolging, hongersnood, armoede, miserie. Tussen 1940 en 1944 was Lissabon de nauwe hals van de trechter: duizenden ontheemden wachtten wanhopig aan de oevers van de Taag op een bootticket naar een veilige

wereld. Anne Morelli schreef een uitzonderlijk boek over het vluchtelingen- en emigratieverleden van de Belgen.² De laatste grote golf begon 81 jaar geleden, op 10 mei 1940, toen de Duitsers België binnenstormden. Er zijn talloze voorbeelden van massale Europese vluchtelingen- en migratiestromen door de eeuwen heen, die over de hele wereld zichtbaar zijn in familienamen en stamboeken. Hun nazaten bezingen hun wortels met nostalgische liederen. In Catalonië zijn die liederen uitgegroeid tot een muziekgenre, de *Havaneres*, die consequent geprogrammeerd staan op de culturele agenda van ieder dorpsfeest. Het vaderland is als een magisch landschap, vertelt de Britse cultuurhistoricus Simon Schama in *The romanticus and us*. Hij situeert de oorsprong van het nationalisme in gevoelens van gemis naar de *heimat*, naar een tastbare en fysieke plek, zoals de Duitse oerbossen. De wereldberoemde schrijver en vluchteling Antoine de Saint-Exupéry bewees in 1940 aan de Taag zijn bezette Frankrijk in *Lettre à un otage* in termen van 'afwezig licht'. De pijn om het achtergelaten vaderland wordt zeer vaak plastisch beschreven als zintuiglijk verdriet.

De Europese vluchtelingenverhalen en in het bijzonder dat van de Belgen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Spanje, kruisten mijn pad toevallig in de Pyreneeën, waar ik woon. In november 2014 bezocht ik met twee Belgische vrienden een minuscuul museum in het Catalaanse bergstadje Sort. We verwachtten ons aan het bekende verhaal van de Spaanse republikeinen die zich, naarmate de vijandige troepen van generaal Franco terrein wonnen, naar de Franse grens in de Pyreneeën spoedden en het gebergte uiteindelijk overstaken. Maar we werden verrast. *El Camí de la Llibertat* vertelt een vluchtverhaal in omgekeerde richting: dat van geallieerden en Joden die tussen 1940 en 1944 Spanje probeerden te

bereiken om aan de nazi's te ontsnappen. Ik was nog verbaasder toen ik vaststelde dat via het dorpje Sort ook een honderdtal Belgen was gevlucht. Een ontdekking die vier jaar rijpte, tot ik de gelegenheid kreeg om dit verhaal te verwerken in *Passage Pyreneeën, een vergeten verhaal van Belgische vluchtelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog*³, het eerste Nederlandstalige boek over de Belgische vluchtelingen tijdens de Duitse bezetting.

Terug naar 2017. Zou ik nog overlevenden vinden die het me zelf konden vertellen? In La Seu d'Urgell, sedert vijf jaar mijn vaste woonplaats, was ik ver van de archieven die ik later wél zou bezoeken. Maar ik had een lijst van de Belgische gevangenen in Sort. Zo begon ik mijn speurtocht op het internet. En via via, van tak op tak, van site naar site, openbaarde zich de dimensie van het aantal Belgen dat te voet via de Pyreneeën was gevlucht. Mijn zoektocht naar hun persoonlijke verhalen werd beloond met het vinden van drie prachtige eersterangsgetuigen: Pola Zandmer, Jean Martial en Henriette Hanotte. Ik sprak deze oude mensen in 2018 en 2019 en volgde en beschreef als een geprivilegieerde historica hun hobbelige passages richting zuiden, weg van het Europese continent, of zoals Saint-Exupéry het zou schrijven, weg van de duisternis.

Na de publicatie van *Passage Pyreneeën* kreeg het Belgische vluchtelingenverhaal een nieuwe dimensie: ik ontving via e-mail brieven van zonen, dochters en familieleden van Belgische en Joodse mannen en vrouwen die de passage over de Pyreneeën hadden gemaakt en die dankzij mondelinge overdracht, authentieke documenten en onderzoekswerk van de betrokkenen deze herinneringsgeschiedenis verder konden inkleuren.

Een van die nieuwe personages was Emile Coeckelberghs, wiens vluchtelingenverhaal in *Brood & Rozen* voor het eerst het daglicht ziet.

De Belgische vluchtelingen in Spanje

Op 14 en 19 april 1943 kunnen 159 Belgische mannen tussen 17 en 55 jaar eindelijk het concentratiekamp van Miranda de Ebro in Noord-Spanje verlaten. Ze lopen uitgedost in hun beste pak en met een reiskoffer in de hand, na weken- of maandenlange opsluiting aan de oevers van een bijrivier van de Ebro, langs enkele treinsporen het kamp uit. Dit beeld is te zien op een van de zeldzame zwart-witfoto's die van hen werd gemaakt.⁴ Emile Coeckelberghs is een van hen, ook al staat hij niet zichtbaar in beeld. De mannen waren eerder, na een hachelijke vluchttocht door Frankrijk en over de Pyreneeën, in Spanje gearresteerd door de Guardia Civil, opgesloten op grond van hun illegale aanwezigheid op Spaans grondgebied en uiteindelijk als persona non grata naar het internationale concentratiekamp van Miranda de Ebro vervoerd in beestenwagens. Deze 159 mannen waren lang niet de enigen die dit lot beschoeren waren. In totaal kwamen tussen 1941 en 1944 zeker 1184 Belgische mannen en jongens in het Spaanse kamp terecht, ruim de helft van het aantal gedocumenteerde Belgische oorlogsvrijwilligers die ik tijdens het onderzoek voor *Passage Pyreneeën* in Spanje kon situeren. Van die 2190 mannen werden er ook minstens 277 opgesloten in Spaanse gevangenis, en een 50-tal onder huisarrest geplaatst in Spaanse kuuroorden. Sommigen onder hen zagen én Spaanse tralies én Spaanse prikkeldraad én de bakstenen van een typische Catalaanse modernistische coöperatie. Honderden anderen glipten door de mazen van het Spaanse opsporingsnet en bereikten onopgemerkt Portugal of Gibraltar, waar ze meestal inscheepten naar Groot-Brittannië of Congo. Ik destilleerde hun namen uit een uiteenlopende en onsamenhangende

waaier aan bronnen. Dankzij het digitale archief van de Sousa Mendes Foundation kon ik meer dan duizend Belgische en in België residerende Joden vinden die in mei en juni 1940 via de Baskische Frans-Spaanse grens de oorlog ontvluchtten. Veel moeilijker was het om de tweede stroom van Joodse vluchtelingen te traceren, omdat maar weinigen de Belgische nationaliteit hadden en zij veel minder dan de oorlogsvrijwilligers gebruik konden maken van clandestiene structuren, en al in Frankrijk – zowel in het bezette als in het vrije gedeelte – bijzonder kwetsbaar waren. Maar het lijkt geen twijfel dat ook een aanzienlijke groep Joden, zoals Pola Zandmer en haar echtgenoot Henri Katzensgold, de Pyreneeën zijn overgestoken.

Ik traceerde in totaal 3806 vluchtelingen, onder wie mannen, vrouwen, kinderen en oude mensen; notabelen, arbeiders, studenten, militairen en ambtenaren; verzetslieden en leden van de ontsnappingslijnen; piloten en geheime agenten; katholieken, joden en atheïsten; koningsgezinden en communisten; en ook zeker een 30-tal valse vluchtelingen, die door de Duitse Abwehr uitgezonden werden om spionagewerk te verrichten in Groot-Brittannië.⁵ Elk van hen bewandelde een eigen parcours vol hindernissen, al dan niet via een georganiseerde vluchtlijn, tot Lisabon of Gibraltar. Het woord beproeving beschrijft hun tocht het beste, en de Pyreneeën te voet overwinnen vormde daarbij de grootste uitdaging. De meesten begonnen hun klim onervaren, slecht geschoeid, overladen. In hun sporen voortdurend de dreiging van de Duitse, Franse of Spaanse patrouilles. Onder hun voeten steenpuin, sneeuw, ruwe aarde. Boven hun hoofd opeengestapelde donderwolken, een verschroeiende zon, absolute duisternis. Bevend en bibberend door *el torb*, de ijswind van het hooggebergte, drijfnat door beken en kronkelende rivieren, meege-

sleurd door het dooiwater van een razende rivier – Graaf Antoine d’Ursel kwam zo op 23 december 1943 om het leven in de Bidassoa.⁶ Soms gewond of gekwetst en altijd op hun hoede. Blijven stappen, aangemoedigd door Franse of Spaanse gidsen, ‘*passseurs*’ genaamd, en vreemde bergfiguren die ze wantrouwden, die hen soms bedrogen, voor dood achterlieten, vermoordden voor hun bezittingen – het overkwam vier Belgen in Andorra, beweerde de toenmalige berggids Joaquim Baldrich in 2015.⁷

Het statige, onverbiddelijke gebergte tussen het Iberische Schiereiland en het Europese continent was de poort naar de vrijheid, naar een plek waar de vluchtelingen uit de klauwen van het nazisme konden ontsnappen. De kans op een succesvolle vlucht en overtocht nam aanzienlijk toe wanneer een vluchteling gebruik kon maken van een complex netwerk van clandestiene ontsnapingslijnen, en indien dat niet lukte van de spontane solidariteit onderweg. Maar zodra de vluchtelingen de zuidzijde van de Pyreneeën bereikten, bleek hun vrijheid vaak van korte duur. De Spaanse dictator weigerde de Belgen en Joden te behandelen als transitvluchtelingen die zo snel mogelijk Spanje wilden verlaten en geen gevaar vormden voor het regime. Franco handelde naar de Duitse agenda: houd hen op zodat ze zich niet bij het geallieerde leger kunnen voegen. Vooral de waardevolle piloten werden geviseerd. Maar alle Belgische vluchtelingen liepen het risico geconfronteerd te worden met het Spaanse spook: Franco’s repressieve regime, de concentratiekampen, de rechteloosheid, de willekeur, honger, parasieten en vernederingen, soms de dood.

‘De Belgische overheid zou zich vooral moeten buigen over de

langdurige opsluiting en de overtreding van het internationale en zelfs Spaanse recht door Spanje ten aanzien van zoveel Belgen die geen andere misdaad hadden begaan dan het land zonder visum te betreden.’

(Marc Jottard, consul in Barcelona tijdens WO II)

Emile beslist te vluchten

Emile Coeckelberghs was een van de 3806 vluchtelingen, of ‘ontsnapten’, zoals ze vanaf 1944 genoemd werden.⁸ De 21-jarige Brabantenaar had in 1942 het perfecte profiel om zich in Groot-Brittannië aan te dienen bij de Britse luchtmacht, de Royal Air Force. Die had ondanks grote verliezen, in 1940, de Duitse pogingen om ook Groot-Brittannië op de knieën te dwingen en in te lijven bij het Derde Rijk, verijdeld. Emile was een jonge Belgische patriot die bij de Duitse inval van 10 mei 1940 het Belgische leger had gediend. Hij was zijn afkeer voor de bezetter en het nationaalsocialisme blijven uiten door zich in Tienen bij het Onafhankelijkheidsfront aan te sluiten.⁹ In de regenachtige zomer van 1942 was hij klaar voor zijn grootste missie: de vlucht naar de andere zijde van het Kanaal. Hoewel de geallieerde troepen waar hij zich bij wilde aansluiten, zich slechts enkele honderden kilometers verder bevonden, was het geen optie om België te verlaten via de Noordzee.

Volgende pagina: Een van de zeldzame foto’s van Belgische vluchtelingen die in april 1943 het concentratiekamp van Miranda de Ebro in Noord-Spanje verlaten. Foto: Destrait (Collectie CegeSoma – Rijksarchief (OD4), nr. 1890)

De weg naar Engeland was een heuse omweg via het bezette en vrije Frankrijk, Spanje en Portugal, een tocht van duizenden kilometers. Op 5 augustus 1942 verliet de jonge oorlogsvrijwilliger illegaal het Belgische territorium. Hij was niet de eerste en ook niet de laatste. Op die datum hadden al minstens 359 mannen kennisgemaakt met de barre leefomstandigheden van het concentratiekamp in Miranda de Ebro.

Emiles verhaal start op 9 april 1940 wanneer de tengere maar sportieve jongeman zijn ingangsexamen als leerling-piloot met succes aflegt en hij op 6 mei voor twee jaar in dienst gaat bij de luchtmacht in Zellik. De Duitse inval vier dagen later dwarsboomt zijn plan om zijn pilootopleiding verder te zetten. Hij wordt gerekruteerd bij het lijvige Belgische leger, maar door de Duitsers gevangengenomen. Op 30 mei is hij weer op vrije voeten. Hij gaat aan het werk bij de gemeente Kapellen, waar hij onder meer wordt belast met de voedselbedeling. Hij gaat vaak bij de mensen langs, om bijvoorbeeld het gewicht van een varken te schatten voor het geslacht kan worden. Het voedselbedelingskantoor is tegelijk een dekmantel voor verzetsactiviteiten. Emile sluit zich aan bij een lokale weerstandsgroep van het Onafhankelijkheidsfront, maar begin augustus 1942 zegt zijn overste hem dat zijn activiteiten de aandacht van de bezetter getrokken hebben. Hij zou 'verbrand'¹⁰ kunnen zijn en misschien gezocht worden door de Gestapo. In juni 1942 waren de Duitse autoriteiten ook gestart met een telling van militaire piloten die zich nog op Belgisch grondgebied bevonden. Velen werden opgesloten in de Citadel van Hoei. Emile besluit te vluchten en zich in Groot-Brittannië ten dienste te stellen

Emile Coeckelberghs in Cestona (Spanje), 24 mei 1943. De foto is genomen kort na zijn vrijlating uit Miranda de Ebro. (Privécollectie Alex Coeckelberghs)

van het geallieerde leger. Zijn zoon, die me in het voorjaar van 2021 contacteerde, bezorgde me het volledige verhaal van Emile, samengesteld uit eigen herinneringen en zijn eigen zoektocht in de archieven. Hij kon me weliswaar niet zeggen wat de doorslag had gegeven voor zijn vaders vertrek. Vermoedelijk begreep Emile in augustus 1942 dat zijn rol in België uitgespeeld was, wilde hij niet in vijandige handen vallen en was de vlucht naar Groot-Brittannië de enige optie om de strijd niet op te geven.

Belgen in de modelgevangenis van Barcelona

De Baskische historica Matilde Eiroa noemt El Depósito de Miranda de Ebro een oorlogskamp in een theoretisch neutraal land.¹¹ Het kamp werd in 1937, in volle Spaanse burgeroorlog, gebouwd door republikeinse gevangenen die er in de buurt dwangarbeid moesten leveren. Vanaf 1940 transformeerde het langzaam in een internationaal interneringskamp. Er zouden tot 15.000 geallieerde en Joodse vluchtelingen opgesloten worden op zeer zwakke legale basis, vaak niet meer dan de aantijging Spanje te hebben betreden zonder visum. Ze waren allen bezet gebied ontvlucht met de bedoeling het Europese continent te verlaten. Geen van deze mensen wilde in Spanje blijven. Een vlotte transitpolitiek door neutrale zone zou Spanje noch problemen, noch onkosten opleveren. Maar de buitenlandse politiek van het Franco-regime bleef tot eind 1942 afgestemd op de krijtlijnen van het Derde Rijk waarmee het zich ideologisch identificeerde. Zolang Franco en zijn minister voor Buitenlandse Zaken Serrano Suñer de overwinning van Hitler in het vizier hielden, bleven ze de vluchtelingen naar Duitse wens 'koel ontvangen'. Dat hield in dat Spanje de facto krijgsgevangenen

maakte, en daarmee de internationale afspraken rond zijn neutraliteitspositie aan zijn laars lapte. Duitsland focuste in Spanje weinig op de Joden die Amerika hoopten te bereiken, maar wel op toekomstig vijandig krijgsgeweld: piloten, jonge krachtige soldaten en andere militairen die in Groot-Brittannië klaargestoomd zouden worden voor de bevrijding van bezet Europa. Op die manier belandden tientallen Belgen in de Cárcel Modelo¹², de modelgevangenis van Barcelona, als gevangenen in een soort voorarrest voor onbepaalde tijd en zonder juridisch kader. Dat overkwam de Luikenaar Albert Pauly¹³, die later samen met de Anzegemse Special Operations Executive-agent Henri Heffinck, op D-day samen uit een B-24 Liberator zou springen boven Belgisch grondgebied. Beide mannen waren in de lente van 1941 uit België gevlucht en bereikten Spanje via de Middellandse Zee-route, Pauly met de hulp van de ontsnappingslijn Pat O'Leary. Heffinck werd in Llança gearresteerd, vandaag een toeristische Catalaanse badplaats, maar toen nog een eenvoudig vissersdorp. Hij werd opgesloten in Figueres, Castellón, Cerbera en ten slotte op 13 augustus 1942 in het kamp van Miranda, waar hij werd vrijgelaten op oudejaarsnacht. Ook Pauly werd gevat en opgesloten in Figueres, en daarna in de modelgevangenis van Barcelona, vlak bij het treinstation Sants. Hij deed zich in Spanje voor als Canadees, een klassieke truc van de vluchtelingen om rechtstreeks bij het Britse consulaat afgeleverd te worden, waar ze meer kans hadden op een directe doorstroom naar Groot-Brittannië. Maar de Spanjaarden geloofden hem niet. Hij beschreef de willekeurige behandeling door zijn bewakers als een 'kinderlijk eenvoudige maar weinig elegante procedure om ons geld af te troggelen: we kregen niets te eten'.¹⁴ Het was pas de eerste van een lange reeks nare ervaringen.

In de Cárcel Modelo, met een capaciteit van 800 gevangenen, zaten in 1941 8685 mensen opgesloten. Cellen die bedoeld waren voor één persoon werden volgepropt met soms twaalf gevangenen. Gebrekkig voedsel, slechte hygiëne, parasieten en dagelijkse vernederingen waren er courant. De getuigenissen van de Belgische gevangenen in de Modelo-gevangenis beschrijven hun eigen lot en het nog mistroostiger lot van Spaanse republikeinse medegevangenen, tegenover wie ze in dezelfde beuk opgesloten werden. Ze hoorden de doodsrochels van de terdoodveroordeelden.¹⁵ Dat tegenstanders van het Franco-regime werden terechtgesteld, kon-

den zij nog vatten. De burgeroorlog was pas in 1939 beëindigd met de overwinning van generaal Franco, die een militaire dictatuur had geïnstalleerd en zich aan de zijde van de asmogendheden had geschaard. Maar de jonge Belgen begrepen niet wat hún rol in dit verhaal was, ze waren immers niet in Spanje om Franco te bestrijden. Ze werden opgesloten op basis van hun illegaliteit, verboden deviezenbezit, en soms verboden wapenbezit – al kon een scheermes al voldoende zijn – maar ze waren geen misdadigers, en verlangden niets anders van Spanje dan een doortocht. Telkens ze de vraag stelden wanneer ze vrij zouden komen, kregen ze hetzelfde

Linksboven: Zicht op het concentratiekamp Miranda de Ebro.

(<https://ianandsandie.wordpress.com/tag/miranda-de-ebro/>)

Linksonder: Belgen in het concentratiekamp Miranda de Ebro.

Foto: Dubois (Collectie CegeSoma – Rijksarchief (OD4), nr. 1882)

Onder: De Cárcel Modelo in Barcelona. (<https://www.bing.com/images>)

Jean Martial in Groot-Brittannië.
(Privécollectie Jean Louis Marichal)

Emile bereikt vrij Frankrijk

Als Emile op 5 augustus 1942 in Tienen klaarstaat om te vertrekken, is hij zich niet bewust van de Spaanse verhalen. Die sijpelen niet echt door tot in België. Tijdens de vlucht is het thuisfront inlichten gevaarlijk. In Spanje komen de pogingen daartoe, via brieven of postkaarten, meestal in de vuilnisbak terecht. Het is maar een van de vele pesterijen die de jongeman te wachten staan.

Twaalf dagen voor het vertrek van Emile maakt ook de 19-jarige Jean Martial uit Bergen zijn bagage om naar Engeland te vertrekken. Hij had zich in mei 1940 als minderjarige bij het reserveleger in Zuid-Frankrijk gevoegd en was in oktober gerepatriëerd, samen met honderdduizenden andere Belgen. Ze hadden zich ofwel aangesloten bij de reservetroepen van de Centres de Recrutement de l'Armée Belge¹⁸, ofwel waren ze als burgers onverwijd voor het oorlogsgeweld naar Frankrijk gevlucht in de veronderstelling dat het scenario van 1914-1918 zich zou herhalen.

Twee maanden voor Emile, op 5 juni 1942, onderneemt het Antwerpse Joodse jonge bruidspaar Pola Zandmer en Henri Katzengold een eerste poging om België te verlaten, maar hun gids daagt niet op. Twee weken later slagen ze daar wel in. Emile, Jean, Pola en Henri zijn dus in de zomer van 1942 alle vier onderweg richting 'la paisse' (de schapenweide), de codenaam die de Max Polchet-ontsnappingslijn voor Spanje gebruikte.¹⁹ Volgens die oorlogstaalcode²⁰ verlieten zij 'le concert', doorkruisten ze 'le café de la concorde', beklommen ze 'le montant', daalden ze af langs 'le corde' tot in 'la paisse', dienden ze een opsluiting in 'le confortable' te ontwijken, zich naar 'le paturage' te begeven en daar de boot te nemen naar 'le repos', de ironische benaming voor de Britse eilandengroep waar de oorlogsvrijwilligers hun opleiding zouden krijgen om zich later terug in de strijd te stor-

de antwoord: '*mañana, mañana*'. In Spanje betekent dat tot op vandaag dat de wachttijd onbepaald is. Voor de weerstander Charles de Bongnie werden dat 18 maanden, twaalf meer dan de Spaanse wetgeving voorzag voor het illegaal betreden van Spaanse bodem.¹⁶

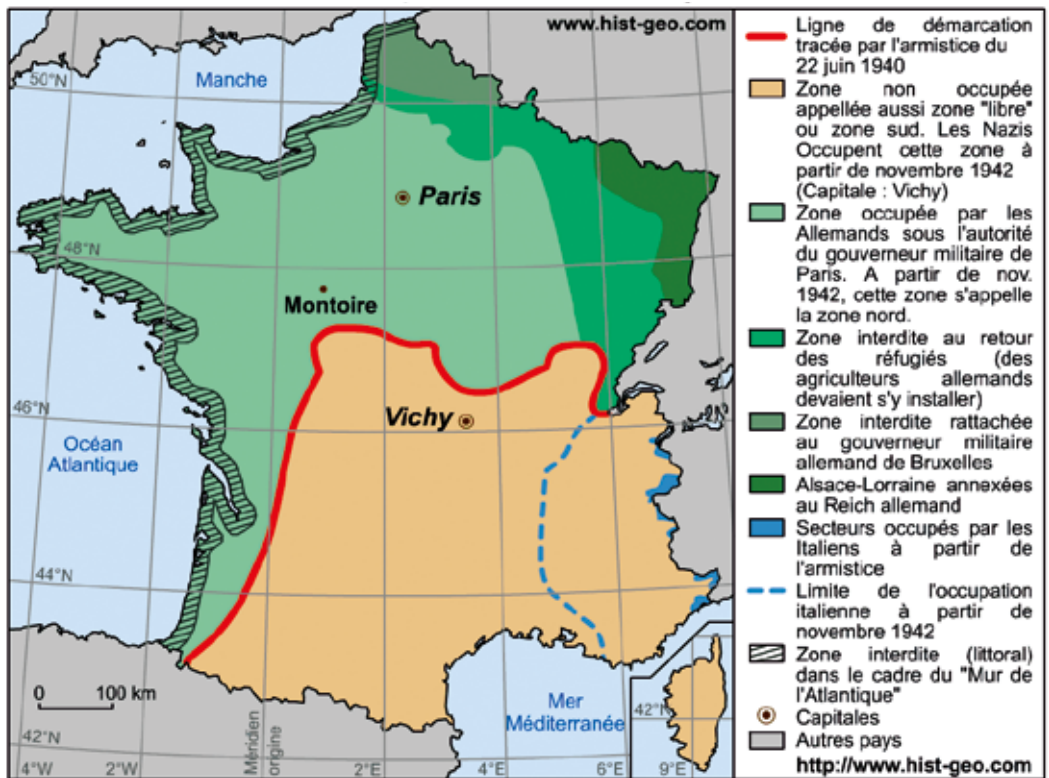
'Il faut avoir souffert, avoir été déçu.

Être privé de tout, presque du nécessaire.

Pour comprendre vraiment ce que c'est qu'une mère.

Et combien est précieux ce qu'on en a reçu.'

(Uit: Ode aan een moeder, Paul Adam, gevangene in Barcelona)¹⁷

Het door de *ligne de démarcation* opgedeelde Frankrijk na de wapenstilstand van 22 juni 1944.
(Ligne de Démarcation (pagesperso-orange.fr))

ten. Een tiende zou in 1944 of 1945 sneuvelen. Maar voorlopig boemelen Emile, Jean, Pola en Henri van Brussel naar de Belgisch-Franse grens. 'Le montant', de Franse zijde van de Pyreneeën, is nog lang niet in zicht.

'Deze lijn is als de beugel van een paard: als Frankrijk op hol slaat, trekken wij die strak.'

(Duits officier over de Franse binnengrens, de *ligne de démarcation*)

Emile heeft zijn ouders niet ingelicht over zijn vertrek. Op 5 augustus krijgt hij in het allergrootste geheim in het treinstation van Tienen de juiste reispapieren van adjudant Demessemeester. Hij ontmoet er ook zijn reis-

genoten Achille Otzer, René Vervoort, Charles Dewever en Louis Vanderweyen. Hoewel ze een vluchtgroep vormen, moeten ze apart reizen. Emile verliest hen de dag nadien al uit het oog. Hij is dan in Nancy, waar hij voor 50 Franse frank in een hotelletje slaapt en de volgende dag een treinticket koopt naar Pontarlier. Zijn vluchtrichting doet vermoeden dat hij probeert Zwitserland clandestien te bereiken. Het Alpenland is neutrale zone. Van daaruit zou hij vrij naar Groot-Brittannië kunnen vliegen. Maar is dat wel haalbaar en betaalbaar? Zwitserland is omringd door bezet gebied. De luchtroute is de enige uitweg, maar niet iedereen gegeven. En Emile is geen grote pion in het verzetsnetwerk. De avond van 6 augustus stapt hij van de trein in het onbenullige stationnetje van La Joux,

aan het Jura-gebergte. Daar wacht hem een ontmoeting met een van de 'passeurs' van het ontsnappingsnetwerk Nanson-Sabot om hem 's nachts over de demarcatielijn te smokkelen. Die lijn is al sinds de verdeling van Frankrijk in een bezette en vrije zone een streng gecontroleerde binnengrens die niet zonder *Ausweis*, een Duits vrijeleide, overgestoken kan worden. Voor de vluchtelingen is de *Ligne de démarcation* de eerste grote fysieke uitdaging op leven en dood, maar Emile geraakt er vlot over.

Wie de demarcatielijn niet langs officiële wachtposten oversteekt, wordt gefusilleerd, waarschuwd Duitse borden en aanplakbiljetten. Maar het was onmogelijk die dreiging hard te maken langs een grens van meer dan 1000 kilometer. Op vele plekken was de *ligne* poreus, en de autochtone bevolking was ook bereid de vluchtelingen te helpen, of een oogje dicht te knippen. Jean Martial noemde hen 'medeplichtig'.²¹ Zij kenden de sluippaden en de voor de Duitsers onbekende manieren om door bos, berg en dal en over beken en rivieren Vichy-Frankrijk te bereiken.

Op 20 augustus glipt ook Jean door de mazen van de *ligne*, nadat hij in Rochefoucault bij Angoulême, aan de andere kant van Frankrijk, geholpen wordt door een oud dametje dat hem tekens doet met haar parasol. Intussen hebben Pola en Henri in nauwelijks twee dagen tijd Marmande bereikt, na een nachtelijke tocht met een groep Joodse vluchtelingen die bijna verraden wordt door het geklaag van een misnoegde dikke Antwerpenaar. Wanneer Emile op 7 augustus met 35 kilometer in de benen in Châtillon zijn intrek neemt in hotel Perchet, genoemd naar de Belgische uitbaatster, verblijven Pola en haar echtgenoot inmiddels al een tijd in hotel Escorial in Nice. Daar hebben ze hun intrek genomen in afwachting van de reisvisa voor Venezuela. Pola klaagt over het rudimentaire comfort

en het eentonige eten. Dat is haar grillige en kokette aard. Bovendien blijkt ze zwanger. Maar eigenlijk is Pola naïef. Net zoals de karakters uit Irene Nemirowsky's *Storm in juni*²² beleven veel vluchtelingen hun ervaring met ongelof en voortschrijdend inzicht.

Ondertussen is Jean in vrij Frankrijk gearresteerd en komt hij terecht in het Franse concentratiekamp van Châteauneuf-les-Bains, te midden van de vulkanen van de Auvergne. Aan zijn ontsnapping is voorlopig een halt toegeroepen, maar dat zal niet de laatste keer zijn.

Emile neemt op 9 augustus afscheid van zijn weldoenster madame Perchet en reist per trein verder naar Lyon. De stad aan de Saône en de Rhône was een draaischijf voor vluchtelingen en voor neergestorte geallieerde piloten uit heel Europa. Het Amerikaanse consulaat op de Place de la Bourse werd druk bezocht. Het was een van de weinige geallieerde diplomatieke instellingen die open kon blijven onder het Vichy-regime, en een vaste stop voor wie de juiste visa en papieren wilde bekomen om veilig verder te reizen. Ook de verzegelde diplomatieke valiezen kwamen en vertrokken er. In de schaduw van het zuivere diplomatieke werk werd samengewerkt met vluchtelingenorganisaties en ontsnappingsnetwerken. Voor de Belgen waren Jacques Lagrange en Georges Oreel belangrijke schakels. Lagrange behartigde de Belgische belangen bij het Amerikaanse consulaat en Oreel werkte er in de Office Belge, de informele opvolger van het gesloten Belgische consulaat. Ze vervaardigden en verstrekten valse papieren en waren de link met de Nanson- en Sabot-ontsnappingslijnen. Vermoedelijk nam Emile contact met hen op. Ook de in totaal 987 vluchtelingen die de Belgische vrouw Louise Carlier²³ aan de Belgisch-Franse grens en de demarcatielijn

hielp, werden naar Lyon gestuurd. Carlier betaalde een zware prijs voor haar rol als 'passeur' en belandde in maart 1943, na verraad, als *Nacht-und-Nebel*-gevangene in een nazikamp. Hoewel tot tweemaal toe ter dood veroordeeld werd ze op 8 mei 1945 bevrijd. Ze woog nog 35 kilo. In België is Louise Carlier onbekend gebleven. Nochtans zorgde zij er mee voor dat in de zomer van 1942 honderden Belgen het vrije Frankrijk bereikten.

De Pyreneeën in zicht

De ontsnappingslijnen konden de stroom vluchtelingen nauwelijks dragen. Ze geraakten vaak 'opgestopt' aan de Pyreneeën, waar telkens weer het juiste moment afgewacht moest worden om de oversteek te maken. Bovendien waren de 'passeurs' beperkt in aantal en begonnen ze hun eisen te stellen: kleine groepen, sterke lui, goede vergoeding ...

Emile, die op de Sabot-lijn zit, moet zijn beurt afwachten. Hij wordt naar Châteauroux gestuurd, terug dicht bij de demarcatielijn, en aan het werk gezet in Nihene in een kamp voor *Travailleurs Etrangers*. Op 16 september keert hij terug naar Lyon, waar hij papieren krijgt en verdere instructies om naar Toulouse te reizen, een ander knooppunt van de ontsnappingslijnen waar ook Sabot actief is. Daar wacht de jonge Hagelander ongeduldig op de oversteek over de Pyreneeën.

Inmiddels gaat Jean proactief te werk om zijn tocht verder te kunnen zetten. Hij voegt zich op 23 september als vrijwilliger bij het Franse Legioen in Clermont-Ferrand en weet dat hij zo zuidelijker zal geraken. Nauwelijks een week later deserteert hij. Op 30 september brengt hij de nacht door in het treinstation van Nîmes. Drie dagen later wordt hij opnieuw gearresteerd. Zijn volgende bestemming: de voorhechtenisgevangenis van Béziers. Jean noemt de plek

'een oord van monastieke soberheid waar het bloed van de doorgemepte wantsen aan de wanden plakt'.²⁴ Hij wordt vrijgelaten op 23 november en is nu definitief van plan om de Pyreneeën, die al in zicht liggen, te bereiken.

Pola en Henri hebben het zich al die tijd zo goed als mogelijk gemaakt in Nice. Zij heeft zich neergelegd bij het gebrek aan comfort, de toevlucht tot de zwarte markt, het een-tonige eten. En hij is op zoek blijven gaan naar transitvisa. Ze maken foto's die lijken op vakantiekiekjes. Nice wemelt van de vluchtelingen, vele Joden leven er net als zij op hotel. Hotels die hun glamour verloren zijn en nu dienstdoen als opvangcentra, al zijn ze niet gratis. De mooiste herfstdag aan de Côte d'Azur is de dagreis naar Monaco. Daar verkrijgt Henri eindelijk de papieren waar hij al zo lang op wacht: transitvisa voor Spanje en een toegangsvisum voor Venezuela. Pola prutst een beetje aan Henri's geboortedatum. Ze vreest dat hij nog binnen de militaire leeftijdscategorie zal vallen als Belg met een militair verleden. Maar Monaco is vooral het paradijs voor haar. Ze flaneert langs de boetieks en verleidt Henri om voor haar een prachtige hoed te kopen die ze ziet in een uitstalraam. Voor ze naar Nice terugkeren, eten ze voor de eerste keer sedert jaren een heerlijke maaltijd. Pola is in haar nopjes. Ze duwt alle narigheid en zorgen over haar familie weg, maar er wacht haar droevig nieuws.

Op 31 oktober vertrekken het zestiende en zeventiende transport uit de Kazerne Dossin in Mechelen.²⁵ Pola's vader, Moszek, geboren in 1885, is gehoorzaam ingegaan op de oproep om zich in de kazerne aan te bieden om 'in Duitsland te gaan werken'. Het hele Poolse gezin werd bij het begin van de oorlog ingeschreven in het Jodenregister van Antwerpen, ook Pola's oudere zus Ruchla (Rachel) en haar jongere broer Salomon (Sem).²⁶ Alleen Pola en Rachel hebben de Belgische nationali-

teit door hun huwelijk met een Belgische Jood. Moszek wil geloven dat hij in Duitsland zijn werk als diamantslijper zal kunnen verderzetten, en wordt op het zeventiende transport gezet, samen met 874 andere Joden. Slechts 37 komen terug, Moszek is daar niet bij.

In Nice kan Pola niet vatten wat in België gebeurt met de mensen van haar gemeenschap. Eigenlijk kan bijna niemand dat. Maar haar moeder had een naar voorgevoel en is ondergedoken, samen met Sem. Rachel en haar echtgenoot zijn elders in Frankrijk op de dool. Ze worden kort opgesloten in het

kamp van Récébédou, maar hun Belgische nationaliteit brengt hen weer op vrije voeten. Er is weinig concreet nieuws dat Nice bereikt, de karige berichten zijn geschreven als postkaarten. 'Zonnige groetjes' betekent dat ze nog leven, dat is zowat het enige tastbare.

Valse vluchtelingen

Twee dagen voor Moszeks dodenrit reist een zekere Johannes Huysmanns, alias Jean Legend of Latour, vanuit Antwerpen via Parijs door naar Hendaya, vlak bij Spanje, waar hij

Pola Zandmer (poserend met haar hoed) en Henri Katzengold in Madrid. (Familiearchief Eric Mauer)

vlot de grens oversteekt.²⁷ Hij passeert aan het Belgische consulaat in San Sebastián en reist daarna naar Barcelona, waar hij onderduikt in de Calle Muntaner 33. Op 12 februari 1943 biedt hij zich aan bij het Belgische consulaat, op een kwartier wandelafstand²⁸, waar hij toestemming krijgt om naar Congo door te reizen. Maar dat is een list. Huysmanns wordt er al in september 1942 van verdacht een 'Secret Cross Refugee' te zijn.²⁹ Op 21 oktober wil de Belgische Staatsveiligheid in Londen meer informatie over de verdachte Antwerpenaar en een dag later bemoeit ook

het ministerie van Justitie in ballingschap zich met de zaak. Op 23 december volgen een circulaire en een zoekbevel aan de consulaten. Wanneer Huysmanns zich op 12 februari aanbiedt bij het Belgische consulaat, laten ze hem in de waan dat hij veilig is. De Belgische Legatie in Lissabon, die zich in Portugal ontfermt over de vluchtelingen, laat hem per vliegtuig het continent verlaten. Huysmanns, nog steeds nietsvermoedend, wordt op 15 mei 1943 bij aankomst in Groot-Brittannië meteen gearresteerd en opgesloten in kamp 020 op verdenking van spionage voor de Duit-

Pola's vader, Moszek, wordt op 31 oktober 1942 vanuit de Kazerne Dossin in Mechelen op het zeventiende transport gezet. Hij komt niet meer terug. (<https://kazernedossin.memorial>)

Een groep Belgen op de Praia do Sol in Portugal. (Collectie CegeSoma – Rijksarchief (OD4), nr. 47577)

sers. Zijn vrouw volgt veertien dagen later en belandt in de vrouwengevangenis van Holloway. In kamp 020 zitten Abwehr-agenten en landverraders. Huysmanns wordt er stevig aan de tand gevoeld en systematisch ondervraagd. Uit zijn dossier zijn genoeg elementen te destilleren om hem te beschuldigen en te veroordelen, maar de Vlaamse spion is gewillig en legt bekentenissen af over zijn opdrachtgevers in België en Spanje en over zijn opdracht: infiltreren in de Nancy-ontsnappingslijn. Hij ontsnapt aan de Treachery Act, de wet die landverraders ter dood veroordeelt. Dat is niet omdat hij de Belgische nationaliteit heeft, maar omdat hij geen oorlogsmisdaden heeft gepleegd op Britse grond. Vier andere Belgische verraders ontsnappen niet aan hun straf. Op 23 juni 1944 kopt een Britse oorlogskrant: *'Nazi Spy Executed in Britain'*. Het betreft de Antwerpenaar Pierre Neukermans³⁰, een gewiekste Abwehr-agent die pas tijdens zijn spionageactiviteiten in Engeland ontmaskerd wordt, en ten slotte

opgehangen. Johannes Huysmanns wordt op 28 augustus 1945 gerepatriëerd, in het Klein Kasteeltje opgesloten en later tot levenslange opsluiting veroordeeld.³¹ Twee jaar eerder heeft hij aan zijn Britse ondervrager Milmo opgebiecht dat hij van de Duitsers instructies had ontvangen om de geallieerde diensten in Spanje en Portugal te vertellen dat hij onderweg Joden en piloten had geholpen. De oorlog kan cynisch zijn.

'Nazispion geëxecuteerd in Groot-Brittannië. Hij reisde naar Groot-Brittannië vanuit Lissabon vermomd als loyale Belg die zogezegd gevlucht was voor de nazi-oppressie en de geallieerde zaak wilde verdedigen.'

(De Britse oorlogspers over de executie van Pierre Neukermans, 23 juni 1944)

Portugal, de laatste halte

De rol van de Belgische Legatie in Lissabon was fundamenteel bij de selectie van oorlogsvrijwilligers die geschikt waren om naar Groot-Brittannië door te sluizen. In Portugal ontving het Estado Novo-bewind van Salazar, evengoed een dictator met sterke sympathieën voor de Nieuwe Orde, de Belgische vluchtelingen helemaal anders dan in Spanje.³² De Lusitaanse vage, dubbelzinnige en opportunistische vluchtelingenpolitiek maakte van Portugal de facto een transitland, zowel voor de geallieerden en Joden als voor de nazispionnen. Dat was in het voordeel van iedereen die Portugal kon bereiken. Veel Belgische oorlogsvrijwilligers die in Spanje gevangen hadden gezeten ervaarden dit als bevrijdend en zelfs paradijselijk. Salazar wilde vooral geen gedoe. Zolang de diplomatieke diensten en de hulporganisaties – vooral in het geval van de Joden – instonden voor voedsel en onderdak, kregen de geallieerde vertegenwoordigingen voldoende ruimte om hun onderdanen, onder wie Emile en Jean, op adem te laten komen en fysiek te laten herstellen van het kampleven. Zo konden ze hun motivatie voor het oorspronkelijke doel van hun lange vlucht herwinnen: hun inlijving bij het leger. De meeste foto's die van de vluchtelingen bestaan, werden dan ook in Portugal genomen. Meer dan een bende ex-gevangenen lijken ze op een troep vrolijke jongemannen op training- en ontspanningskamp in de meest westelijke hak van het Europese vasteland.

Toch was ook de Portugese passage nooit zuiver op de graat. Lissabon, de flamboyante hoofdstad aan de oevers van de Taag, was ook de plek waar het kaf van het koren werd gescheiden. En dat gebeurde door de samenwerking tussen de Britse en Belgische diensten,

die de mannen stevig doorlichtten en aan de tand voelden. De jonge Belgische oorlogsvrijwilliger Guy Weber beschrijft in *Évadés de Guerre* dat de Belgische veiligheidsdiensten hen eerst ondervroegen. Daarna filterde de Koloniale Afdeling de 'oudere' mannen en vanaf 1943 ook de Belgische Joden eruit om hen naar Congo te sturen. En ten slotte nam de Britse inlichtingendienst hen onder handen. Het doel: spionnen ontmaskeren en alleen nuttig menselijk 'materieel' naar de Britse eilandengroep sturen. Barmhartigheid was de laatste van hun zorgen. Joodse families zaten daardoor soms jarenlang in Portugal vast en werden systematisch aan hun lot overgelaten. Als ze uiteindelijk toch wegraakten, verbraken ze in het gloednieuwe gastland, de Verenigde Staten of Canada, vaak voorgoed hun banden met België. Anderen keerden wel terug, zoals de in Gent beroemde patissierfamilie Bloch.³³

'Waarom zoveel inquisiteurs op weg naar de vrijheid?'

(Guy Weber, jonge oorlogsvrijwilliger)

Emile moet de Pyreneeën te voet over

De allereerste sneeuw in de Pyreneeën valt midden oktober 1942 boven de 2800 meter. Alleen de hoogste toppen kleuren wit. Op 15 november valt nog eens 15 centimeter sneeuw. Daarna blijft de hemel gedurende een maand bij daglicht een azuurblauwe vlakke en verlicht de maan 's nachts de bossen, weides en steenpuin. Op 15 december treedt de winter in, eerst aan Franse zijde met 1,70 meter sneeuw in het hooggebergte, en een week later aan Spaanse zijde.³⁴ De cols zijn

onbegaanbaar geworden, er is geen enkel voertuig dat nog dwars door het gebergte geraakt, zelfs niet langs de valleien. Aan de Middellandse Zee ligt alleen de Albera-route tussen Le Perthus en de kust binnen de fysieke mogelijkheden van de vluchtelingen. In Baskenland dondert en raast de grensrivier Bidassoa. Toch zijn er die late herfst en winter duizenden mensen die zich tot aan de voet van de Pyreneeën wurmen.

Op 8 november bevindt Emile zich met een groep van zes mensen, de gids inclusief, in Banyuls-sur-Mer. Samen zullen ze, over de bergen in het zuidwesten, de G-C-lijn³⁵ volgen tot in Barcelona. De mannen hebben 'café con leche' goed leren uitspreken, beschikken over een derdeklastreinticket Girona-Barcelona, zijn deftig gekleed en geschoren, en voorzien van een kwart liter alcohol om zich 's nachts te kunnen verwarmen. Ze hebben genoeg chocolade, hardgekookte eieren en beschuiten voor twee dagen en een zelfgetekende kaart met vluchtroute tot in Figueres. Daar moeten ze in een café een Spaanse krant doorbladeren, ook al begrijpen ze geen snars van wat ze lezen. Ze moeten 'Spaans' doen en niet opvallen. Het mag dan al triviaal klinken, het vaak bleke uiterlijk en de Germaanse gelaatstrekken van de niet-mediterrane vluchtelingen, konden vanaf het zuiden van Frankrijk een probleem vormen. Ontsnappingslijnen zoals Comète, die een vluchtnetwerk hadden van Brussel tot San Sebastián, besteedden een deel van hun budget aan lokale kledij, hoeden en schoeisel, haarverf, valse snorren en make-up, om hun 'enfants' of 'colis', zoals ze de vluchtelingen noemden, zo onopvallend mogelijk te maken.³⁶ Emiles scheersset heeft dus niets te maken met ijdelheid, maar dient om er niet uit te zien als iemand die dagenlang heeft gezworven.

Zijn voorzorgen worden beloond, in de bergen geraakt hij vlot over het geitenpad en

op 11 november krijgt hij de torens van de onafgewerkte Sagrada Familia in het vizier. Emile is niet in Barcelona voor een bezoek aan Gaudi's meesterwerk en spoedt zich naar de Calle Diputación, waar het Belgisch consulaat is gevestigd. Hij zal er echter nooit een voet binnenzetten. De Guardia Civil arresteert hem op een boogscheut van het gebouw en brengt hem naar Madrid, waar hij wordt opgesloten in de Seguridad en daarna in de Prisión de Peñalver. Tegen alle verwachtingen in zijn dus niet Frankrijk of de Pyreneeën de achilleshiel van zijn vlucht, maar de opletten-de adelaarsblik van de Duitsgezinde pionnen van generaal Franco.

Veel ruis in het diplomatieke huishouden

De diplomatieke relaties tussen België en het fascistische Spanje stonden al bij het begin van de Spaanse burgeroorlog onder spanning. België bleef aanvankelijk de democratisch verkozen republiek steunen. Ook toen de 'nacionales', verantwoordelijk voor de militaire staatsgreep van 1936 en de daaropvolgende oorlog, op 31 januari 1938 een eerste regering vormden in Burgos. Maar uiteindelijk zwichtte de socialistische eerste minister Paul-Henri Spaak onder interne, vooral katholieke, en internationale druk om de overwinnaar te erkennen. Op 1 april 1939 stuurde Spaak een nieuwe ambassadeur naar Madrid, graaf Romrée de Vichenet. Lang zou de graaf niet op zijn post blijven, want Spaak, inmiddels minister van Buitenlandse Zaken, en eerste minister Hubert Pierlot wekten eind oktober 1940 de furie van de Spanjaarden na een hilarische ontsnapping uit het Hotel Majestic in Barcelona. Daar waren de politici zes weken eerder in huisarrest geplaatst nadat ze op de vlucht naar Engeland vast kwamen te zitten

Hubert Pierlot (links) en Paul-Henri Spaak (rechts) aan de Spaanse grens tussen Le Perthus en La Jonquera, 1940. (Collectie CegeSoma – Rijksarchief (OD4), nr. 32545)

aan de Spaans-Franse grens in Le Perthus. Het was heel twijfelachtig of de Spanjaarden Spaak en Pierlot, die in Londen een regering in ballingschap wilden vormen, zouden laten gaan. Onder meer dankzij de logistieke steun van consul Marc Jottard en zijn Catalaanse secretaresse Alicia Reyes konden de twee mannen, verstoppt achter een dubbele wand in de kofferbak van een bestelwagen, tot in Portugal rijden en de benen nemen naar de Britse hoofdstad.³⁷ Het incident leidde ertoe dat de ambassade in Madrid gedegradeerd werd tot een consulaire kantoor, met aan het hoofd de weinig geïnspireerde kanselier Max Crener. Maar de Belgische diplomaat zou al snel te maken krijgen met een vervelend probleem: de Belgische vluchtelingen die bij hem kwamen aankloppen. Het kantoor werd ook bevoegd over de landgenoten in het concentratiekamp van Miranda de Ebro. De kanselier vertoonde

echter weinig moed en inzet om de Belgen te helpen, integendeel. Ze versleten hem dan ook voor een grijze mus of een angsthaas, en de Belgische diplomaten in Portugal beschouwden hem als een figuur zonder ruggengraat. Crener was vooral omringd door koningsgezinde medewerkers die een openlijk conflict met het Spaanse establishment bewust vermeden en de doorstroom van de vluchtelingen naar Groot-Brittannië ontraadden of zelfs bemoeilijkten. Uit de correspondentie van Crener met de Belgische regering in Londen blijkt vooral zijn onmacht om kordaat tegen die Madrileense tendens in te gaan. Door 'het boekje' zoveel mogelijk te volgen, veranderde de kanselier nauwelijks de benarde situatie van de vluchtelingen op het terrein. Maar de grijze diplomaat ontfermde zich wel over Pola en Henri, die dankzij hem Belgisch-Congo konden bereiken.

In de Catalaanse hoofdstad waaide onder leiding van consul Marc Jottard, een overtuigd antifascist en regeringsgetrouw democraat, een heel andere wind. Jottard en zijn entourage gingen 'hun boekje' wél te buiten. Samen met Alicia Reyes was hij nauw betrokken bij de clandestiene hulpverlening aan sommige vluchtelingen. Soms heel expliciet, via de Max Polchet-lijn, die overigens ook in Madrid een onderduikadres had, en vaak subtiel, door de vluchtelingen advies te verstrekken over hun ontsnappingsmogelijkheden naar Portugal. In tegenstelling tot Crener vormde Jottard een tandem met het hoofd van de Belgische Legatie in Lissabon, André Motte. In Londen waren Spaak en Pierlot zich ervan bewust dat in Spanje niet aan één zeel werd getrokken. Maar de pogingen vanaf 1943 om het slechte diplomatieke huishouden op orde te zetten, kwamen te laat of werden ondermijnd door onderlinge rivaliteit en persoonlijke antipathie.³⁸ De grootste slachtoffers waren de vluchtelingen.

'Het was vaak puur toeval dat de Belgen dan wel bij de ene of de andere dienst terecht kwamen, maar die (diplomatieke) diensten wilden niets weten van diegenen die bij de concurrent waren geweest.'

(André Motte, hoofd van de Belgische Legatie in Lissabon, aan Spaak eind 1943)³⁹

Een derde mogelijke diplomatieke halte was het consulaat van San Sebastián, dat heel de oorlog lang opereerde in een schemerzone, met de Bask Luis Lizarriturri als belangrijkste figuur. Ik kon 152 oversteken documenten via Baskenland en Navarra, een der-

de begeleid door het ontsnappingsnetwerk Comète, waar ook Lizarriturri bij betrokken was. Comète opereerde echter onder de hoede en met de financiële steun van de Britten. Zij ontfermden zich ook in Spanje over het verdere lot van de Belgen die ze toegelaten hadden op de lijn, al evacueerden ze voornamelijk geallieerde piloten. Ook het profiel van de andere Belgische Comète-vluchtelingen was veel strikter, en vooral veel bewuster uitgekozen dan in het hooggebergte en aan de Middellandse Zee, met onder meer verzetslieden uit de Belgische adel zoals de vier broers d'Oultremont, en enkele politici zoals de kabinetschef van Pierlot, André de Staercke. Opvallend bij Comète, opgericht door de Brusselse verpleegster Andrée De Jongh, was de belangrijke rol van vrouwen. Ik ontmoette in 2018 Henriette Hanotte en Andrée Dumon, twee voormalige gidsen bij Comète. Hanotte vluchtte uiteindelijk via haar eigen lijn en bereikte Engeland in 1944, Dumon werd in Brussel gearresteerd en overleefde het kamp van Mauthausen.

Lizarriturri bekommerde zich ook om het lot van de gevangenen in Miranda de Ebro. Met de Baskische diplomaat had België een trouwe en zeer betrouwbare pion in de Atlantische Pyreneeën.

Malafide 'passeurs'

Terwijl Emile de Spaanse celmuren leert kennen, komt Jean op 23 november op vrije voeten in Béziers. De situatie in Frankrijk is radicaal veranderd. Hitlers troepen bezetten nu ook de vrije zone en bewaken de Frans-Spaanse grens met speciale eenheden. Anderzijds lijken zijn legers in Noord-Afrika de strijd om Afrika te verliezen. Dat nieuws moedigt de jonge Bergenaar aan om spoed te zetten naar zijn bestemming. In Montpellier

wordt hij geholpen door de mysterieuze ‘madame Giocamini’, die hij altijd in gedachten zal blijven houden, en in Perpignan door de zusterorde van Saint-Vincent-de-Paul. Zij lappen hem letterlijk op, want hij is vermagerd en ziet eruit als een schooier.

Op 28 november stapt Jean in de late namiddag van de bus in Sorède, op wandelafstand van de Spaanse grens. Vanaf nu is hij aangevoelen op zijn instinct, zijn oriënteringsvermogen en op goed geluk. Wanneer hij op een verlaten terrein op een groep slechtgeluimde Spaanse communisten botst die munt willen slaan uit het feit dat hij de route naar Spanje niet kent, wekt hij hun ongenoegen als hij duidelijk maakt dat hij de oversteek niet kan betalen. Jean beseft dat hij nu heel kwetsbaar is en is ontzettend opgelucht dat ze hem even laten rusten en daarna de weg wijzen. En dan begint zijn klim door de nacht. Wanneer hij na uren klauteren door het mediterrane

Henriette Hanotte, voormalige gids bij Comète, in Groot-Brittannië. Foto: © Bernard Leclercq/gemeente Rumes

struikgewas bij zonsopgang de eerste Spaanse huizen in het vizier krijgt, beseft hij dat het zijn 20e verjaardag is. Die avond krijgt hij een mooi cadeau van de Spanjaarden: een bord en een bed. Twee dagen later wordt hij aan het treinstation van Villajuiga gearresteerd. Jean probeert indruk te maken op de lokale commissaris door te beweren dat zijn vader gouverneur in Congo is. De Spanjaard doet alsof hij Jeans leugen gelooft en biedt hem slaapplek en een lekker ontbijt aan. Maar daags nadien maakt Jean kennis met de derde gevangenis van zijn vlucht, de Prisión de Figueras, en met een groep kaalgeschoren Belgische vluchtelingen. Twee weken later, wanneer de eerste sneeuwvlokken vallen over de Pyreneeën, worden Jean en zijn celgenoten naar het treinstation van Girona gebracht. Daar wordt hij aan een andere vluchteling geketend en in een beestenwagon gedropt.

Pola en Henri hebben ondertussen Nice verlaten. Het is begin november en rustig herfstweer, de Côte d'Azur is ver weg. Het koppel verblijft nu in een pension in Bagnères-de-Luchon, de koninginnenstad van de Franse Pyreneeën die net als Nice alle glans van de belle époque is verloren. Hier zal een gids hen ophalen om de overtocht naar Spanje te maken, dat aan de andere kant van de bergkam ligt. Er wacht hun een steile klim van 1300 meter. Pola heeft haar hoed uit Monaco in een papieren zak gestoken, ze wil hem niet achterlaten. Bij het afscheid van de gidsen, na een achttal uren stappen, komen ook Pola en Henri in een uiterst kwetsbare situatie terecht: de Franse ‘passeurs’ willen dat Henri hun nog meer juwelen en geld geeft. Hij weigert moedig. Zij komen ervan af met de schrik, anderen hadden minder geluk.

Na de oorlog ontstond in Andorra een zwarte legende over smokkelaars die Joden zouden beroofd en gedood hebben tijdens hun over-

tocht. Maar blijkbaar deden ook al in 1942 geruchten de ronde over malafide creaturen onder de 'passeurs'. In 1977 publiceerde een populair Spaans roddelblad de hardnekkige legende dat een aantal voorname families het toenmalige arme en onvruchtbare Andorra met Joodse diamanten en bloed zou hebben omgevormd tot een modern skiresort en vooral tot een belastingparadijs.⁴⁰ Opmerkelijk was dat de journalist de factor 'toeval' uitsloot en ook de Spaanse ambassade in Parijs betrok bij wat hij als georganiseerde misdaad beschouwde. In 2018 verscheen een lokale bestseller, *El andorrano*⁴¹, over een Zuid-Spaanse herder die zich in Andorra tijdens de Tweede Wereldoorlog verrijkte door roofmoord op Joodse vluchtelingen. Bewijzen zijn er voorlopig niet gevonden. In Andorra is de publieke opinie verdeeld over de dimensie ervan. De historici blijven voorzichtig en houden het bij randgevallen. Het is ook erg moeilijk om deze verhalen na te gaan. Het belangrijkste archief van de geschiedenis van Andorra is het bisschoppelijk archief van La Seu d'Urgell. De bronnen over WO II zijn echter niet toegankelijk. En pogingen om beenderen en restanten te vinden van vermoorde vluchtelingen hebben één grote vijand: de tand des tijds. Het is door erosie, begroeiing en dierenactiviteiten bijna onmogelijk om nog een volledig geraamte te vinden.

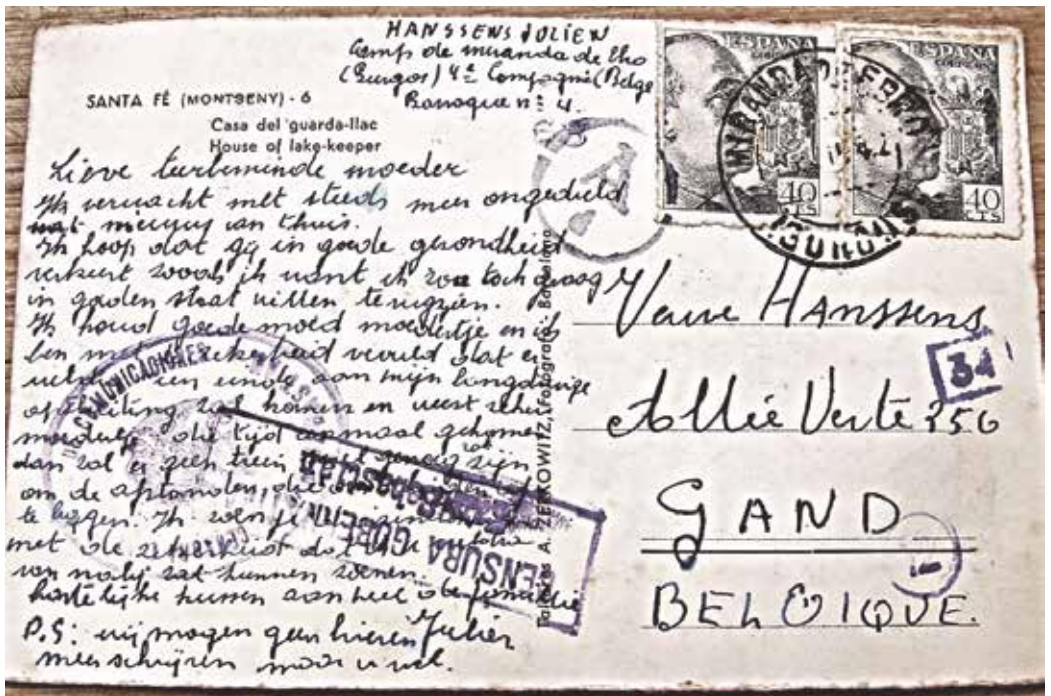
Pola en Henri ontsnappen aan dit gruwelijke verhaal en zien bij valavond tijdens de afdaling het Aranese dorp Les liggen. Ze zijn in Spanje. Pola verlangt naar rust, ze heeft pijn en is angstig dat ze door de zware inspanning de baby zal verliezen. In het commissariaat geloven ze niet dat het koppel netjes langs de officiële grenspost is kunnen passeren. Maar het politiebureau staat op sluiten en het koppel wordt naar hotel Franco-Español

gebracht, waar de uitbaatster Magdalena Durán zich over hen ontfermt. Deze Spaanse weduwe zal zo het koppel redden van een levensbedreigende repatriëring en deportatie. Die ligt drie weken lang op de loer, want de Duitsers staan inmiddels op slechts enkele kilometers aan de andere zijde van de twee nabije grensposten.

Drie Belgen achter prikkeldraad in Miranda de Ebro

Op 4 januari 1943 komt Emile aan in het concentratiekamp van Miranda de Ebro, samen met een andere 'ontsnapte', Raymond Janssens. Zeker 529 Belgen zijn hem voorgedaan, van wie de helft zich nog steeds in het kamp bevindt. De Ebrovallei heeft een onverbiddelijk klimaat: bloedheet in de zomer en barkoud in de winter. De barakken zijn primitief, killig en overbevolkt.

Vanuit Londen zette minister Paul-Henri Spaak al een tijd druk op het Spaanse regime om de Belgische vluchtelingen in Spanje vrije doorgang te geven en hun bevrijding te bespoedigen, maar het bleef bij blufpoker. Het embargo op de voor Spanje broodnodige levering van primaire materialen uit de Belgische kolonie maakte geen indruk. Er kon dan ook nauwelijks iets geleverd worden: de Britten domineerden de handel en legden de kolonie exportrestricties en -voorwaarden op. De productie moest vooral de geallieerden dienen. De soepeler houding die Spanje aannam vanaf 1943 had dan ook vooral te maken met de kentering in de krijgskansen ten nadele van Hitler. Franco wist dat hij na een mogelijke geallieerde overwinning het regime alleen overeind kon houden door het geweer van schouder te veranderen en stelde onder meer een anglofiële minister van Buitenlandse Zaken aan om zijn goodwill te

'Lieve teerbeminde moeder, ik verwacht met steeds meer ongeduld wat nieuws van thuis.'
 Postkaart die de 16-jarige Julien Hanssens uit het concentratiekamp van Miranda de Ebro stuurde naar zijn moeder in Gent. (Familiearchief Richard Hanssen)

onderstrepen. Vanaf dan werden de Belgen vlotter vrijgelaten en waren de opsluitingen korter.

In Miranda waren een aantal externe 'wel-doeners' actief bekommerd om 'les belges'. Militair aalmoezenier Simon Leclef kreeg als geestelijke aanvankelijk vrij veel ruimte om hen te helpen met voedselpakketten, winterkledij en morele steun, maar de gevangenen vonden zijn afstandelijkheid vaak nogal 'koudbloedig'.⁴² Georges Marquet, een andere pleitbezorger van de 'Mirandiens', was de zoon van een Belgische hotelmagnaat in Madrid met nauwe banden met het Franco-regime. De gevangenen ervoeren hem echter als hartelijk en behulpzaam. Ze wisten niet wie deze zelfbenoemde directeur van het Rode Kruis in Spanje echt was, al merkten enkelen op dat hij de mannen aanmoedigde

om trouw aan Leopold III te blijven en terug naar België te keren.⁴³ Kort na de bevrijding nam Marquets populariteit wel af: hij had duidelijk sympathie voor de fascistoïde Falange, loog pertinent en zijn geflirt met leden van Rex en het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) kwam ook de Belgische regering ter ore.⁴⁴ Desalniettemin werd Marquet na de oorlog voor zijn weldaden in Miranda gedecoreerd.

De grote lieveling van de gevangenen was echter Freda Moore (1887).⁴⁵ Zij was verbonden aan de Britse ambassade in Madrid en had een affectieve band met België, waar ze had gewoond. Ze werd 'la marraine', of 'maman' genoemd en troostte de mannen met brieven, emotionele steun en verrassende schenkingen. Dat deed ze door intensief te corresponderen met kolonel Biot, Belgisch kampverantwoordelijke in Miranda tussen 18 mei 1942 en 19 april 1943. Jules François

Biot was een knappe 30-jarige militair die het verblijf in Miranda wilde benutten om de oorlogsvrijwilligers te onderwijzen. Hij richtte daarvoor de Section Universitaire op, een geïmproviseerde universiteit met leraars in wiskunde, mechanica, morse, geneeskunde, taal, en aeronautica. Voor het lesmateriaal deed hij een beroep op Freda Moore en het Europees Hulpfonds voor Studenten in Zwitserland. Freda bekommerde zich om de logistiek van de leveringen, zocht in Engeland fondsen bij leden van de Belgische adel in ballingschap, en kocht ook zelf lesmateriaal aan in Madrid. Biot beseftte evenwel dat zijn ‘mannen’ ook nood hadden aan afleiding. Het was opnieuw Freda Moore die inging op zijn verzoek om ook muziekinstrumenten, grammofoonplaten en een speler naar het concentratiekamp te sturen. Zowel Emile als Jean, die elkaar ongetwijfeld hebben ontmoet in Miranda, hebben de Biot-periode gekend. Maar Jean vertelde in zijn memoires⁴⁶ noch over Biot, noch over de Section Universitaire. Dat doet vermoeden dat de Section Universitaire de studenten met zorg selecteerde, en ook dat de 159 ‘mannen van Biot’⁴⁷ die vrijgelaten werden op 14 en 19 april, een selecte groep was. Emile behoorde wél tot die groep. De Biot-mannen werden na hun aankomst in Groot-Brittannië ingelijfd bij het geallieerde leger, al dan niet met een stevige Belgische stempel: 25 bij de grondtroepen (Brigade Piron); 3 bij de Special Operations Executive als geheim agent; 46 als piloot bij de Royal Air Force en 3 bij de South African Air Force; 3 als parachutist bij de Special Air Service en 2 als agenten van de ontsnappingslijnen Comète en Zero. De piloten waren de waardevolste aanwinst voor een krijgsmacht die de oorlog wilde winnen vanuit de lucht. Ze waren duur, tijdrovend om op te leiden en moeilijk te vervangen. Een dode of gevangen vliegenier in

Freda Moore. (Collectie CegeSoma – Rijksarchief (OD4), nr. 33348)

bezet gebied betekende een zware tol voor de geallieerde troepen. De historicus Emmanuel Debruyne berekende dat de tol voor iedere twee geredde piloten één mensenleven was.⁴⁸ Het is dus niet verbazend dat zowel bij de hulp aan de ontsnappingslijnen als bij de druk op de Spaanse gevangenenpolitiek piloten prioritair werden gesteld. Zij waren eersterangsvluchtelingen.

De erfenis van de Belgische vluchtelingen

Emile reist na zijn vrijlating met de Biot-groep naar Portugal en bereikt op 3 juli 1943 Groot-Brittannië. Hij is een klein jaar onderweg geweest. Daar kan hij zijn gedroomde pilootopleiding afwerken. Na de oorlog wordt

hij piloot bij de Belgische luchtmacht. Volgens zijn zoon heeft hij nooit veel losgelaten over zijn Spaanse avontuur en verzetsdaden.

Jean komt vrij op 3 augustus met wat hij de Misonne-groep noemde.⁴⁹ Deze groep verblijft, net als die van Emile, een tweetal maanden in het Portugese stadje Curia, waar de bevrijde gevluchte oorlogsvrijwilligers gedurende de oorlog een vaste verblijfplaats hebben. Jean wordt ingelijfd bij de Brigade Piron als mitrailleur en vecht mee tijdens de bevrijding. Daarna gaat hij bij SABENA werken. Beide mannen worden gedecoreerd met Het Kruis der Ontsnaptten.

Pola kan ontsnappen aan een van de grootste misdaden tegen de mensheid ooit, de Holocaust. Ze bereikt met Henri Congo en keert in 1947 terug naar Antwerpen, waar ze in 2019 op 99-jarige leeftijd overlijdt. Janine, de baby in Pola's buik, komt in Congo ter wereld na een vroeggeboorte, vermoedelijk veroorzaakt door de fysieke en mentale beproevingen tijdens de reis. Haar kinderen en kleinkinderen Eric en Aline waken over het familieverleden en zijn blij dat hun 'maman' verder leeft in publicaties. Op 22 juli 2021 maakte Eric en zijn gezin de voettocht Bag-nères-de-Luchon – Les in het spoor van zijn grootouders.⁵⁰

Een week eerder maakte ik samen met acht jonge dames en twee medewerkers van het sociaal-artistiek huis Victoria Deluxe en de Syrische fotograaf Sipan Hota een symbolische overtocht over de Frans-Spaanse Pyreneeën van de Maison du Chemin de la Liberté in Saint-Girons naar het museum Camí de la Llibertat in Sort.⁵¹

Alex Coeckelberghs hielp mee het vluchtverhaal van zijn vader Emile terug tot leven te wekken in dit artikel, waardoor het iets beter bestand zal zijn tegen de absolute vergetelheid.

'Er zijn te veel vluchtelingen, zeggen de mensen. Er zijn te weinig mensen, zeggen de vluchtelingen.'

(Ernst Ferstl)

Op donderdag 28 januari 2021 publiceert de Spaanse krant *La Vanguardia* een artikel met de titel '*Francia quiere prohibir un grupo antiinmigrantes activo en el Pirineo*' (Frankrijk wil een anti-immigrantenvereniging in de Pyreneeën verbieden). Er gaat sedert de COVID-19-pandemie een nieuw gerucht door de grensdorpen van de Pyreneeën: illegale immigranten zouden tijdens de lockdown geprobeerd hebben om Frankrijk clandestien te bereiken langs de sluippaden. De extreemrechtse groepering Génération Identitaire zaait onrust en verspreidt het beeld van een nieuwe golf vluchtelingen over het gebergte. Bijna tachtig jaar na de clandestiene overtocht van Emile, Pola, Henri en Jean, zijn de Pyreneeën het scenario van nieuwe wilde verhalen die erg lijken op die van 1942. Zullen de zwijgzame rotsen andermaal het landschap worden van vluchtelingensporen, bonafide gidsen en malafide rovers? Het gebergte heeft in de loop van de geschiedenis aangetoond een doordringbaar dranghekkens te zijn. Alle dranghekkens worden dat als de wanhoop aan de drukkende zijde te groot wordt en het verlangen naar vrijheid zelfs de dood niet schuwt.

- 1 www.lavanguardia.com/vida/20210517/7461439/mil-inmigrantes-entran-ceuta-madragada.html
- 2 Anne MORELLI, *Belgische immigranten, oorlogsvluchtelingen, economische emigranten en politieke vluchtelingen uit onze streken van de 16^e eeuw tot vandaag*, EPO: Berchem, 1999.
- 3 Sarah DE VLAM, *Passage Pyreneeën. Een vergeten verhaal van Belgische vluchtelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen: Vrijdag, 2020.
- 4 CegeSoma, CA 6/2 (Depot Belgrado). Beeld nr. 1890.
- 5 De belangrijkste referentie voor dit artikel is het boek *Passage Pyreneeën* (en de bibliografie) dat in 2020 uitkwam. Het verhaal van Jean Martial kon ik samenstellen op basis van het gesprek dat ik op 14/03/2018 met hem had in Evere en dankzij zijn ongepubliceerde egodocument, *Comment je suis devenu le matricule 5048 de la Brigade Piron*, 2017 (origineel 1947). Het verhaal van Pola Zandmer en Henri Katzengold kon ik samenstellen op basis van Pola's memoires (1985), het gesprek met haar op 21/10/2018, en de bijdragen van haar kleinzoon Eric Mauer. De vluchttocht van Emile Coeckelberghs is nieuwe informatie die ik in 2021 verwierf dankzij de correspondentie met zijn zoon Alex Coeckelberghs. De belangrijkste publicatie over Miranda de Ebro is *Historia del campo de concentración de Miranda de Ebro. 1937-1947*, een beperkte en eigen uitgave van Fernando López José Angel. Zowel voor *Passage Pyreneeën* als dit artikel viel de keuze op egodocumenten, landschapkenmerken en weersomstandigheden om het verhaal te brengen vanuit het perspectief van de Belgische vluchtelingen en om de tocht zo fysiek mogelijk te beschrijven. De masterproef van Jolien Maenhout, *Miranda de Ebro, een concentratiekamp op het politieke schaaqbord van Franco (2019)*, werd niet gebruikt in *Passage Pyreneeën*, maar is een waardevolle bijdrage. Maenhout levert een complementaire blik die het verhaal beter doet begrijpen van bovenaf en die de werking van het kamp structureel benadert.
Ik stelde tijdens het onderzoek een gedetailleerde databank op met (indien traceerbaar) de volgende gegevens: naam en voornaam; geboortedatum; geboorteplaats; datum van overlijden; reden van overlijden (gesneuveld?); vertrekdatum België; opsluitingsplaatsen Frankrijk; datum aankomst Spanje; plaats aankomst/arrestatie Spanje; vluchtlijn; opsluitingsplaatsen Spanje; opsluiting concentratiekamp Miranda de Ebro; in Miranda-uit Miranda; vertrek Spanje; bestemmingsland; functie tijdens de oorlog; bijzondere opmerkingen; bron. Deze databank is intellectuele eigendom van de auteur. Onderzoekers zijn welkom om contact op te nemen met haar.
- 6 Documentaire, *El último paso*, Documania TV, 2012.
- 7 Documentaire, *Boira Negra*. Fugint dels nazis, TV3, 2015.
- 8 De Belgische regering in ballingschap in Londen creëerde op 25/02/1944 de medaille Het Kruis der Ontsnapt (Croix des Évadés). De inventaris BE-A0510_006074_005996_FRE (Rijksarchief België) bevat 3727 namen van mannen die deze medaille ontvingen. Een deel overlapt met de databank van de auteur. De meerderheid van de vluchtelingen kreeg geen medaille. Is er een verschil tussen een 'ontsnapte' en een 'vluchteling'? De auteur kreeg na de publicatie van *Passage Pyreneeën* verschillende lezersbrieven waarin de oorlogsvrijwilligers en militairen als zuivere 'ontsnapt' werden beschouwd. In de egodocumenten noemen zij zich ook vaak zo. Het Kruis der Ontsnapt verleende hun als zodanig erkenning en een statuut. De auteur meent echter dat de afwezigheid van een vluchtelingenstatuut niet uitsluit dat ze beantwoordden aan de definitie van de Verenigde Naties in de Conventie van Genève (1951). Zij vindt het dan ook legitiem om een projectie te maken naar 1940-1944 en de 'ontsnapt' te benoemen als vluchtelingen, althans minstens tot hun illegale situatie terug werd geregulariseerd.
- 9 Verklaring van Armand Vandenbroek op 7 april 1950, ondervraagd door bijzonder politieagent Derese Michel te Tienen. Afbeelding Bestuurlijk Akte. Zie: e-mail van Alex Coeckelberghs aan Sarah De Vlam, 25/06/2021.
- 10 In het Frans 'brûlé'. De verklaring over Emile Coeckelberghs is een van de zeldzame Nederlandse documenten in mijn onderzoek: 'Begin augustus kreeg ik bericht van luitenant DEFET (overleden) van Brussel, dat ik de beroepsmilitairen onder mijn bevel moest verwittigen dat deze moesten trachten uit te wijken, want dat zij door die den vijand zouden kunnen aangehouden worden.' Zie: Verklaring van Armand Vandenbroek op 7 april 1950 [...].
- 11 Matilde EIROA, Refugiados extranjereros en España. In: *Ayer*, (2005)57, pp. 125-152.
- 12 Rosario FONTOVA, *La Model de Barcelona. Històries de la presó*, Generalitat de Catalunya, 2010.
- 13 Albert PAULY, *Du Perron à Picadilly*, Livre du temps: Brussel, 1965.
- 14 Albert PAULY, *Du Perron à Picadilly* [...].
- 15 Guy WEBER, *Évadés, voyageurs sans passeport*, Editeur Louis Musin, 1979.
- 16 Charles de BONGNIE, *1104 Jours de Bruxelles à Londres*, Braine-l'Alleud: J-M Collet, 1992.
- 17 Albert PAULY, *Du Perron à Picadilly* [...].
- 18 Centres de Recrutement de l'Armée Belge (Recrutingscentra van het Belgisch Leger).
- 19 De naam Max Polchet-ontsnappingslijn is een anachronisme van de auteur en bestond niet tijdens de oorlog. Het posteriori benoemen van ontsnappingslijnen was courant na de oorlog. Deze lijn was een clandestiene route tussen Marseille en Lissabon via

- Barcelona en Madrid. Max Polchet was een Belgische industrieel, die in samenwerking met consul Marc Jottard in Barcelona aan sommige Belgische vluchtelingen logistieke hulp verleende om Portugal te bereiken. Hiervan getuigen de memoires van de jonge officier Ghislain de Behault, die ik ontving van zijn zoon Charles-Albert de Behault (familiearchief).
- 20 CegeSoma, de auteur wil zich verontschuldigen dat ze hier geen dossiernummer kan geven, maar garandeert de betrouwbaarheid van de bron en dat die zich in het CegeSoma bevindt.
- 21 Jean MARTIAL, *Comment je suis devenu [...]*.
- 22 Oorspronkelijke titel: *Suite française*, verschenen bij Editions Denoël. 2004. Het unieke aan Némirovsky's relaas van de eerste weken van de oorlog en de vluchtelingestroom in Frankrijk is het tijdsperspectief. *Storm in juni* is geen naoorlogse terugblik: ze weet niet dat de geallieerden de oorlog gaan winnen en ze is niet op de hoogte van de vernietigingskampen. De karakters drijven daardoor mee op de chaos van het moment en hun beslissingen worden gedreven door de meest primaire gevoelens in een omgeving waar normen en waarden onmogelijk stand kunnen houden. Ze overleven, of niet. Irene Némirovsky stierf op 17 augustus 1942 in Auschwitz.
- 23 Archives du Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale — Résistance intérieure : mouvements, réseaux, partis politiques et syndicats, 72A/35-72A/89.
- 24 Jean MARTIAL, *Comment je suis devenu [...]*
- 25 Overzicht transporten, www.kazernedossin.eu.
- 26 Origineel: Felixarchief, Jodenregister Antwerpen, referentienummer 187535.
- 27 Kiev National Archives, Groot-Brittannië, Dossiernummers KV-2-295 1,2,3.
- 28 Het Belgische consulaat was gevestigd in de Carrer Diputació 303.
- 29 Johannes (Jean) Huysmanns infiltreerde als 'valse vluchteling' in een ontsnapingslijn. Niet alleen maakte hij er gebruik van, hij informeerde de Duitsers ook over de werking. Hoeveel 'valse vluchtelingen' de Duitsers op stap stuurden met de bedoeling de ontsnapingslijnen of takken ervan te ontmaskeren, is niet bekend. Ik heb 31 'valse vluchtelingen' kunnen documenteren.
- 30 Etienne Verhoeyen beschrijft de casus Pierre Neukermans in *Spionnen aan de achterdeur: de Duitse Abwehr in België, 1936-1945*, Maklu, 2011, pp. 445-446.
- 31 Johannes Huysmanns werd tijdens zijn proces voor de Krijgsraad verdedigd door advocaat Leon van Mechelen (1901-1968).
- 32 Zie het hoofdstuk Passage 6. Gastheer Portugal. In: Sarah DE VLAM, *Passage Pyreneeën [...]*, pp. 211-237.
- 33 Tina DE GENDT & Karel VAN KEYMEULEN, *Het verhaal van de familie Bloch. Een Joodse patissier op de vlucht tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Lannoo, 2019.
- 34 Emilienne EYCHENNE, *Pyrenées de la liberté. Evasions par l'Espagne 1939-1945*, Privat, 1998, pp. 19-24; <http://www.meteo-paris.com/chronique>
- 35 Deze ontsnapingslijn is mij niet bekend. Het gaat wellicht over een vertakking. G en C zijn mogelijk afkortingen van personen of plaatsnamen.
- 36 Emmanuel DEBRUYNE & Adline REMY, *Les réseaux belges et leurs finances 1940-1944*, pp. 113-158.
- 37 Bert GOVAERT, Het Spaanse oponthoud van ministers Spaak en Pierlot in 1940. In: *Brood & Rozen*, (2017)1, pp. 28-57.
- 38 Zie het hoofdstuk 'De Belgische consulaten in Spanje, Barcelona versus Madrid'. In: Sarah DE VLAM, *Passage Pyreneeën [...]*, pp. 194-203.
- 39 Ministerie van Buitenlandse Zaken, Brief van André Motte aan Paul-Henri Spaak, 20/12/1943.
- 40 Eliseo BAYO, Matanza de judíos en la frontera española. In: *Reporter*, 1977.
- 41 Joaquin ABAD, *El andorrano*, Cibeles Group, VS, 1997.
- 42 Zie het hoofdstuk 'Simon Leclef, een eigenzinnige kampaalmoezenier'. In: Sarah DE VLAM, *Passage Pyreneeën [...]*, pp. 186-189.
- 43 Zie het hoofdstuk 'Georges Marquet Fils, een franquist met een hart voor de Belgen'. In: Sarah DE VLAM, *Passage Pyreneeën [...]*, pp. 189-194.
- 44 Sarah DE VLAM, *Passage Pyreneeën [...]*, p. 191.
- 45 Zie het hoofdstuk 'Freda Moore, de beschermengel van Miranda'. In: Sarah DE VLAM, *Passage Pyreneeën [...]*, pp. 183-186.
- 46 Jean MARTIAL, *Comment je suis devenu [...]*.
- 47 De auteur onderzocht voor dit artikel het profiel van elk van de 159 mannen die onder leiding van kolonel Biot op 14 en 19 april 1943 het concentratiekamp van Miranda de Ebro konden verlaten. Zij noemt hen 'de mannen van Biot' om hen te identificeren als groep. Deze naam is een anachronisme van de auteur. De Biot-lijst is intellectuele eigendom van de auteur. Onderzoekers zijn welkom om haar te contacteren
- 48 Emmanuel DEBRUYNE & Adline REMY, *Les réseaux belges [...]*
- 49 Robert Misonne (°1917) werd vermoedelijk gearresteerd in Figueres op 16 juni 1942 en naar Miranda gestuurd. Misonne werd in Groot-Brittannië aangeworven bij de Brigade Piron.
- 50 TV3, Televisiejournaal, 27/07/2021.
- 51 Informatie: www.victoriadeluxe.be/terug-weg/; Persartikel: www.viurealspirineus.cat/articulo/societat/vuit-dones-belgues-recorren-cami-dels-refugiats-guerra-civil-i-segona-guerra-mundial-pel-pirineu/20210723092519027323.html